

УДК 903.21(478)“636”

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2019.30.189292>

Дмитро Кіосак

ORCID-0000-0002-3349-4989

к.і.н., доц.

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(Україна Одеса,)

dkiosak@ukr.net

РАННЬОТРИПІЛЬСЬКЕ ПОСЕЛЕННЯ МОГИЛЬНА V ТА ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ КРЕМ'ЯНОЇ ІНДУСТРІЇ ЕНЕОЛІТУ

Анотація

Стаття присвячена введенню до наукового обігу крем'яного комплексу нового ранньотрипільського поселення – Могильної V. Крем'яна індустрія пам'ятки має деякі важливі особливості, які проливають світло на природу ранньотрипільської обробки кременя. Зокрема, певна кількість великих кремінних гальок немісцевого походження, виявлених на поверхні пам'ятки, може свідчити про транспортування сировини з родовищ у формі конкрецій. Такий спосіб логістичного забезпечення виготовлення кремінних знарядь, найімовірніше, був необхідною складовою стратегій індустрії кременя на рівні домогосподарства для його власних потреб (модус I трипільської кременеобробки).

Ключові слова: *енеоліт, Трипілля, логістика кременеобробки, стратегії розщеплення.*

Dmytro Kiosak
ORCID-0000-0002-3349-4989
candidate historical sciences, docent
Odessa I. I. Mechnikov National University
(Україна, Одеса)
dkiosak@ukr.net

THE EARLY TRYPILLIAN SETTLEMENT OF MOHYLNA V AND SOME ISSUES OF RESEARCH ON THE AENEOLITHIC FLINTKNAPPING

Summary

The paper presents new data on the long-debated issue of Early Trypillian flint-knapping industry interpretation. The data were obtained during the field-work of 2017-2018 in the site of Mohylna V that was discovered by O.S. Peresunchak in 1998. The settlement is situated in the Central Ukraine, some 200 km to the north of Odessa (Kirovohrad region, Haivoron district, Zhakchik village council), on the long, gently sloping promontory between the river Mohylianka and its unnamed tributary. It is located between two previously known sites of Mohylna III and Mohylna II discovered by M.S. Gasiuk in early 1950-ies and it is the fifth Early Trypillian settlement along the 4-km stretch of the Mohylianka river.

Mohylna V yielded abundant surface collection including tens of chipped stone artefacts. The rests of the destroyed pit were investigated by a test-trench. There were many animal bones, burnt clay, potsherds, polished stone tool and large-buttocks female figurine in the pit.

The lithic assemblage is microlithic with many regular bladelets and narrow blades made mostly of pebble flint coming from the Southern Buh northern tributaries. Projectiles are represented by the "rhomboid points". They were produced of blades and bladelets by two oblique abrupt retouch truncations. Similar items are known from Early Trypillian sites of Dniester valley and north Moldova. Rhomboid points are fossil directeurs for Early Trypillia-Precucuteni.

Many large (up to several kg) flint pebbles were gathered on the site's surface by local inhabitant. They are evidently not brought to the site by natural forces, rather they are manuports. The pebbles resemble the raw material used on-site for flint-knapping but they are barely tested and are mostly intact. Thus, we can deal with practice of flint pebbles "hoarding" activity.

The Early Trypillia flintknapping peculiarities have been explained in different ways. The author presented the social interpretation: Early Trypillian industry of flint was developed by autonomous flint-knappers satisfying the needs of their own household. Similar flint approaches (modus 1) were used later in the Middle Trypillia alongside with flint-knapping organized on the level of the community and supracommunal level (modus 2).

Key words: *Aeneolithic, Trypillia, flint-knapping logistics, reduction strategies.*

Постановка проблеми. Обробка кременя раннього Трипілля значно відрізняється від крем'яної індустрії розвинутого та пізнього періодів розвитку кукутенсько-трипільської культурно-історичної спільноти. Головні відмінності стосуються 1) складу технік сколу (систематичне застосування ручного відтиску); 2) переважання скребків на відщепях; 3) структури мікролітичного набору тощо (Шидловський, Слесарев, 2015; Киосак, 2016).

В сучасній історіографії запропоновано кілька тлумачень цього явища. В цілому, інтерпретації групуються довкола двох напрямків: культурно-історичного та еколого-економічного. Прихильники першого пояснюють специфіку ранньотрипільських крем'яних комплексів взаємодіями з населенням інших культур (попередніх та синхронних). Представники другого підходу виходять з внутрішньої організації трипільського господарства – особливостей наявних ресурсів та виробничих потреб. До останньої групи пояснень можна віднести і припущення про те, що відмінні структури кремінних

колекцій різних фаз Трипілля обумовлені різною соціальною організацією виробництва знарядь – обмеженої рівнем домогосподарства на ранньому етапі та з спеціалізованим виробництвом общинного та надобщинного рівня надалі (Киосак, 2016).

Своєрідним археологічним "маркером" другого типу організації кременеобробки є "скарби" готових виробів – пластин та сокир, які часто зустрічаються на пам'ятках середнього та пізнього періодів (Макаревич, 1964; Куштан, 2010) та фіксують рух готових речей від виробника до споживача. Логічним відповідником цих археологічних об'єктів під час раннього Трипілля мали б виступати зібрання необроблених чи лише попередньо оброблених конкерцій сировини, підготовлених для "домашнього" розщеплення. Досі такі збірки були відкриті та докладно описані виключно на поселеннях розвинутого Трипілля (Скакун та ін., 2012).

Метою цієї роботи є опис та інтерпретація групи крем'яних гальок, виявлених в ранньотрипільському контексті, розглядається ймовірне економічне значення таких комплексів в середині V-го тисячоліття до н.е.

Матеріали та методи. "Скарб" крем'яних гальок було виявлено місцевим мешканцем В.М. Панасюком на ранньотрипільському поселенні Могильна V (Рис. 1). Останнє відкрите О.С. Пересунчаком 1998 року (Пересунчак 2012b). Воно займає верх-

ню частину мису, якою проходить давня дорога Умань-Саврань та сучасна лісосмуга, а отже, розташовується на витягнутому похилому мисі між р. Могилянкою та її безіменною притокою, на якій ще з 1950-их рр. відома пам'ятка раннього Трипілля Могильна ІІІ (Бурдо, 1997).

Площа зборів 350 м (з півночі на південь) на 150 м (зі сходу на захід). В. М. Панасюк показав місце, де у придорожньому рівчаку (глибиною 0,5–0,7 м від поверхні дороги) ним зібрано групу крем'яних гальок. Останні, за його словами залягали компактно, переважно на дні рівчака. Місце виявлення тяжіє до південного краю поселення, до найнижчих за схилом знахідок.

Гальок на момент огляду колекції зафіксовано сім (Рис. 2). Одна з них має вагу до 8 кг, інша – до 2 кг. Решта важать по кількасот грам. Ще 2–3 гальки меншого діаметру.

Дещо вище за схилом від місця залягання гальок, В. М. Панасюк вказав на місце, де згаданий вище придорожній рівчак розрізав скупчення кісток. І справді дно та протилежний схил рівчака від дороги встелені кістками тварин.

Тут закладено зачистку 1, відкриту на умовний схід (до дороги). Зачистка 2х1,5 м орієнтована вздовж рівчака, а не за сторонами світу. Дерновий шар та перший умовний горизонт зачистки містили практично суцільний шар кісток тварин. Нижче,

вже схоже в первинному положенні також зустрічалися численні кістки. Їх скупчення розчищено (Рис. 3). В ньому виявлено кілька черепків трипільського посуду, шліфований камінь (сокира?, Рис. 6: п/н 92), велика стеатопігічна статуетка без орнаменту (Рис. 6: п/н 211). Після зняття скупчення майже одразу фіксувався рівень материку – тяжкого коричневого суглинку (Рис. 4).

Скоріш за все, досліджений об'єкт – господарська яма трипільського часу. Її сильно пошкоджено – і у плані (рівчаком та продовгуватим перекопом вздовж довгої стінки зачистки), і у профілі (розмивом у придорожній рівчак). Відповідно, форма та глибина ями встановлені бути не можуть. Заповнення її – п'ятнистий комкуватий сірий ґрунт з домішкою жовтого та чорного, з частими включеннями обмазки і рідше – вугілля. Яму впущено в сіре підґрунтя.

Верх канави нижче на 57 см від поверхні дороги. Яма закінчується на -26-29 см (останні знахідки), отже, глибина ями могла бути -86 см.

Стратиграфічний розріз малої потужності (Рис. 4) і навряд чи характерний для поселення в цілому. Він складається з шарів:

1. Сірий, рихлий дерновий шар;
2. сіре підґрунтя;
- 3 – темно-жовтий, коричневий суглинок.

Придорожній рівчак врізано у шар 2 та 3. Його заповнення темно-сірий мул, який підстеляє дрібний

світло-жовтий супісок. Темне заповнення ями (А) добре відрізняється від сірого підгрунтя та від темно-жовтого суглинку.

Колекція включає 283 кістки тварини, 66 черепків посуду, кілька кам'яних знарядь, 23 розщеплених кремені, антропоморфну статуетку.

Крем'яний інвентар складається з нуклеусу, 4 відщепів, 8 фрагментів пластин та пластинок, різцевого відщепку, 2 відщепів з ретушшю, кінцевих скребків на відщепі та на пластині відповідно, кінцевого скребка на ретушованій пластині, подвійного скребка та скребка-різця, тронкованої пластини та 2 ромбоподібних вістер. Останні особливо цікаві в контексті вивчення своєрідності крем'яної індустрії раннього Трипілля.

Керамічний матеріал сильно фрагментований і не такий виразний як на Могильній III (Бурдо, 1997). В цілому ті ж групи посуду, що і на Могильній III, представлені тут в схожій пропорції. Здається, що на Могильній V численніші неорнаментовані черепки якісного червоного обпалу. Тут часто трапляються товстостінні червоноглиняні черепки з нігтьовими відбитками, защипами чи низками вдавлень (Рис. 5, п/н 22, 68).

Індивідуальні знахідки представлені виробом з шліфованого каменю (Рис. 5 п/н 92). Він має підциліндричну форму та виразні забиті «зірчасті» поверхні з обох кінців. Виявлено і жіночу статуетку,

яка, безумовно, походить з заглибленого об'єкту. Фігурка майже неорнаментована, лише прокресленими лініями зображено лобковий трикутник та розділено «ноги» (Рис. 6: п/н 211).

Аналіз та обговорення. Керамічні знахідки представлені, перш за все, численними черепками посудин з добре-вимішаного тіста з заглибленим орнаментом. Подібний посуд зі схожими схемами оздоблення неодноразово описаний для багатьох пам'яток раннього Трипілля України та культури Прекукутені Румунії та Молдови (Бурдо, 1998; Бурдо, 2004). Виразна і статуетка, яка зображає стеатопігічну жінку. Такі артефакти характерні для раннього Трипілля і відносяться до типу 1 за В.Г. Збеновичем (Збенович 1989).

В крем'яній колекції наявні «ромбоподібні вістря». Вони виготовлені двома односпрямованими (але не паралельними) косими усіченнями крутою ретушшю кінців вузьких (до 14 мм шириною) пластин чи пластинок (до 12 мм шириною). Такі вироби, безумовно, відносяться до наконечників металю озброєння. Вони відомі виразними серіями з поселень Прекукутені – раннього Трипілля з півночі Молдови, таких як Флорешть I, Рогожень (Маркевич, 1974: с. 31) та з Бернашівки в Подністер'ї (Збенович, 1989; Шидловський, Слесарев, 2015). Їх наявність на трипільських пунктах середнього Побужжя поки що була відзначена ли-

шень побічно (Даниленко, 1974: Рис. 1: 6–7). Але схоже, тут вони так само систематично маркують ранньотрипільські об'єкти та шари, а, отже, «ромбоподібне вістря» є «керівною викопною формою» (*fossil directeur*) для цього часу.

Як керамічні знахідки, так і крем'яні артефакти однозначно свідчать про атрибуцію пам'ятки до раннього Трипілля.

Тим більш цікавим стає виявлення на її поверхні, можливо, із зруйнованого об'єкту, кількох крем'яних гальок значного розміру. Їх було вивчено мікроскопічно петрографом Х. Верен (Університет Берну, Швейцарія). За її визначенням гальки не можуть мати місцевого походження та бути перенесеними на досить високий мис природними силами. Отже, вони являють собою манупорти, принесені на поселення та підібрані, найімовірніше, десь на північ – північний схід від поселення в долині однієї з річок – приток Південного Бугу, які прорізають відклади багаті кременем на півночі Кіровоградської області (кремінь Українського кристалічного щита за В.Ф. Петрунем (Petroutgne, 1995), центральноукраїнський кремінь за О. Нездолієм (Нездолий, 2018)). При цьому, конкретний різновид сировини гальок відрізняється від кременя відомого у численних виходах біля сіл Коробчине та Рубаний міст, але є близьким до нього з точки зору геологічних умов формування. Гальки, безсумнівно, були підібрані

на вторинному місці залягання кременя алювіальної природи, де конкреції центральноукраїнської сировини було перевідкладено водним потоком на якусь зручну поверхню.

Транспортування на поселення рінякового кременю та, ймовірно, «складання» його набувають особливого значення в контексті уявлень про особливості ранньотрипільської кременеобробки. Схоже, що значна частина виробництва крем'яних знарядь ранньотрипільськими майстрами здійснювалася для потреб домогосподарства його членами та не виходила на рівень загально-общинних зусиль.

В цьому контексті природніше виглядає «недиференційована логістика» крем'яної сировини, яка зафіксована на Могильній V. На пізніших етапах Трипілля, коли розщеплення для потреб домогосподарства (модус 1) доповнюється общинною та надобщинною індустрією обробки кременя (модус 2) на поселення часто надходять вже підготовлені пренуклеуси чи нуклеуси, або навіть заготовки для знарядь та/чи вже готові знаряддя праці.

Висновки. Таким чином, зафіксовано та частково досліджено зруйнований об'єкт раннього Трипілля. Зібрано виразну археологічну колекцію, яка дає підстави однозначно відносити досліджену пам'ятку до вищезгаданої культурної єдності.

Наявність крем'яних конкрецій – манупортів на поверхні пам'ятки добре відповідає припущенню

про переважання неспеціалізованої, слабо-диференційованої обробки кременя для потреб окремих домогосподарств на світанку Трипілля. Згодом вона зміниться спеціалізованою багаторівневою логістичною та виробничою системою, яка, зокрема, забезпечуватиме крем'яними виробами населення трипільських поселень-гігантів (Скакун, 2004; Пичкур, 2008; Кіусак, 2015).

Подяки. Польові роботи на Могильній V були здійснені в межах практик студентів ОНУ імені І. І. Мечникова з частковим фінансуванням цієї установи. Значну частину інформації про пам'ятку було одержано внаслідок діяльності краєзнавця О.С. Пересунчака та місцевого мешканця В. М. Панасюка. Петрографічні визначення належать Х. Верен (Університет Берна) Її робота фінансувалася грантом SNF-IZ76Z0_147550. Автор щиро вдячний всім вище згаданим особам та інституціям.

Список використаних джерел та літератури

1. Бурдо, 1997 – Бурдо Н. Б. Ранньотрипільські пам'ятки між селами Могильна та Жакчик на Кіровоградщині // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. 1997. 1. С. 67–71.
2. Бурдо, 1998 – Бурдо Н. Б. Хронологія і періодизація Трипілля А // Археологія. 1998. (4). С. 78–88.
3. Бурдо, 2004 – Бурдо Н. Б. Походження трипільської культури // Л. М. Новохатько (відп. ред.). Енциклопедія трипільської цивілізації. Т. 1. К., 2004. С. 98–111.
4. Даниленко, 1974 – Даниленко В. Н. Энеолит Украины. Этноисторическое исследование. К., 1974. 176 с.
5. Збеневич, 1989 – Збеневич В. Г. Ранний этап Трипольской культуры на территории Украины. К., 1989. 222 с.

6. Киосак, 2016 – Киосак Д. К интерпретации кремнеобработки Прекукутени-Триполья А // *Tyragetia*. 2016. 1. С. 147–163.
7. Киосак, 2015 – Киосак Д. В. Крем'яні вироби з поселення Небелівка // *Археологія*. 2015. 1. С. 61–70.
8. Куштан, 2010 – Куштан Д. Клад кремневого сырьѣ с поздне трипольского поселения Шарин III. // *Tyragetia. Serie nouă*. 2010. IV [XIX] (1). С. 132–138.
9. Макаревич, 1964 – Макаревич М.Л. Клад крем'яних сокир // *Археологія*. 1964. XVI. С. 208–212.
10. Маркевич, 1974 – Маркевич В.И. Исследования Молдавской неолитической экспедиции // В. Л. Лапушнян (отв. ред.). *Археологические исследования в Молдавии (1972 г.)*. Кишинев, 1974. С. 26–51.
11. Нездолій, 2018 – Нездолій О. Пошуки родовищ крем'яної сировини поблизу стоянки Коробчине-курган на Новомиргородщині. , . // *ЕМІНАК: науковий щоквартальник*. 2018. 1(2 (22)). С. 5–14.
12. Пичкур, 2008 – Пичкур Е. Кремневые изделия трипольского поселения-гиганта Тальянки // Ф. Менотти та А. Ф. Корвин-Пиотровский (отв. ред.). *Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. Tripolye culture in Ukraine: The Giant-settlement of Talianki*. К., 2008. С. 152–167.
13. Скакун та ін., 2012 – Скакун Н. М., Цвек О. В., Гусев С. О., Матєва Б.І., Терьохіна В.В. Нові дослідження на трипільському поселенні Бодаки // *Археологія*. 2012. 4. С. 74–79.
14. Скакун, 2004 – Скакун Н.Н. Предварительные результаты изучения материалов поселения Бодаки (кремнеобработывающие комплексы) // Г.Ф. Коробкова (отв. ред.). *Орудия труда и системы жизнеобеспечения населения Евразии (по материалам эпох палеолита – бронзы)*. Санкт-Петербург, 2004. С. 57–79.
15. Шидловський, Слесарев, 2015 – Шидловський П. С., Слесарев Є. С. Технологічні особливості крем'яного комплексу ранньотрипільського поселення Бернашівка I // *Кам'яна доба України*. 2015. 16. С. 204–224.
16. Petrougne, 1995 – Petrougne V. F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from the late-Tripolye cemeteries of Sofievka-type // *Baltic-Pontic Studies*. 1995. 3. С. 190–199.

References

1. Burdo, 1997 – Burdo N. B. Ranniotrypil's'ki pamiatky mizh selamy Mohyl' na ta Zhakchyk na Kirovogradshhyni // Arheometriia ta oxorona istoryko-kul'turnoyi spadshhyny. [Early Trypillian sites between villages of Mohyl'na and Zhakchik in Kirovohrad region] 1997. 1. S. 67–71. [in Ukraine].
2. Burdo, 1998 – Burdo N. B. Hronologiiia i periodyzatsiia Trypillia A // Arheolohiia. [Chronology and periodization of Trypillia A] 1998. (4). S. 78–88. [in Ukraine].
3. Burdo, 2004 – Burdo N. B. Pohodzhennya trypil's'koyi kul'tury L.M. Novohat'ko (vidp. red.). // Encyklopediya trypil's'koyi tsyvilizatsiyi [Origin of Trypillian culture] T. 1. K., 2004. s. 98–111. [in Ukraine].
4. Danylenko, 1974 – Danylenko V. N. Eneolyt Ukrainy. Etnoistoricheskoe issledovanie [Eneolithic of Ukraine. Ethno-historical study]. K., 1974. 176 s. [in Ukraine].
5. Zbenovych, 1989 – Zbenovych V. G. Rannij etap Tripol'skoj kul'tury na terrytorii Ukrainy [Early stage of Trypillian culture in the territory of Ukraine]. K., 1989. 222 s. [in Ukraine].
6. Kiosak, 2016 – Kiosak D. K interpretatsii kremneobrabotki Prekukuteni-Tripolija A // Tyragetia. [On the interpretation of the flint-working of Precucuteni – Early Trypillia] 2016. 1. S. 147–163. [in Ukraine].
7. Kiosak, 2015 – Kiosak D. V. Krem'yani vyroby z poselennya Nebelivka // Arheolohiia [Flint implements from the settlement of Nebelivka]. 2015. 1. S. 61–70. [in Ukraine].
8. Kushtan, 2010 – Kushtan D. Klad kremnevogo syriia s pozdnetripol'skogo poselenija Sharyn III // Tyragetia. Serie nouă [A hoard of flint raw material from the Late Trypillian site of Sharyn III]. 2010. IV [XIX](1). S. 132–138. [in Ukraine].
9. Makarevych, 1964 – Makarevych M.L. Klad kremianyh sokyr // Arheolohiia. [A hoard of flint axes] 1964. XVI. S. 208–212. [in Ukraine].
10. Markevych, 1974 – Markevych V. Y. Issledovaniia Moldavskoj neolicheskoy ekspeditsii // V. L. Lapushnyan (otv. red.). Arheologicheskie issledovaniia v Moldavii (1972 g.) [Works of the Moldavian archeological expedition]. Kyshynev, 1974. 26–51. [in Moldova].
11. Nezdolij, 2018 – Nezdolij O. Poshuky rodovysch kremianonii syrovyny poblyzu stoyanky Korobchyne-kurgan na Novomyrgorodshhyni // EM-INAK: naukovyj schokvartal'nyk [The search for flint outcrops in the vicinity of the site of Korobchyne-Kurgan]. 2018. 1(2 (22)). S. 5–14. [in Ukraine].

12. Pichkur, 2008 – Pichkur E. Kremnevye izdeliiaa tripol'skogo poseleniia-giganta Talianki// F. Menotti ta A. F. Korvin-Piotrovskij (otv. red.). Tripol'skaia kul'tura v Ukrainie. Poselenie-gigant Talianki. Tripolye culture in Ukraine: The Giant-settlement of Talianki. [Flint tools of the Trypillian giant settlement of Talianki] K., 2008. S. 152–167. [in Ukraine].
13. Skakun ta in., 2012 – Skakun N. M., Czvek O. V., Gusev S. O., Matyeva B.I., Teriohina V. V. Novi doslidzhennya na trypil's'komu poselenni Bodaky // Arheolohiia. [New studies at the Trypillian site of Bodaki] 2012. 4. S. 74–79. [in Ukraine].
14. Skakun, 2004 – Skakun N. N. Predvaritel'nye rezul'taty izucheniia materialov poseleniia Bodaki (kremneobrabotyvyvayushchie komplekсы) // G. F. Korobkova (otv. red.). Orudiia truda i systemy zhyzneobespecheniia naseleniia Evrazii (po materialam epoh paleolita – bronzы). [Preliminary results of research on materials of the settlement of Bodaki] Sankt-Petersburgh, 2004. S. 57–79. [in Ukraine].
15. Shydlovskij, Slyesarev, 2015 – Shydlovskij P. S., Slyesarev Ye. S. Tepnologichni osoblyvosti kremianogo kompleksu ranniotrypil's'kogo poselennia Bernashivka I // Kamiana doba Ukraini [Technological peculiarities of a flint complex of the Early Trypillian site of Bernashivka I]. 2015. 16. S. 204–224. [in Ukraine].
16. Petrougne, 1995 – Petrougne V. F. Petrographical-lithological characteristics of stone materials from the late-Tripolye cemeteries of Sofievka-type // Baltic-Pontic Studies. 1995. 3. C. 190–199.

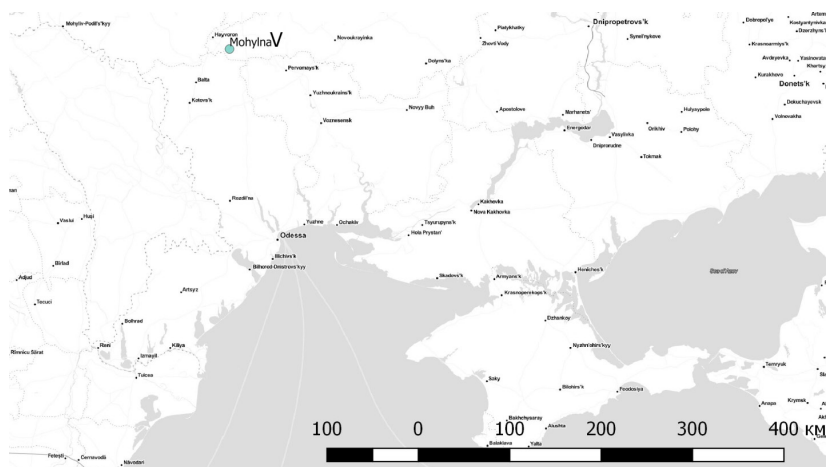

Рис. 1. Розташування поселення Могильна V на карті України

**Рис. 2 Добірка крем'яних гальок з Могильної V
(масштаб у сантиметрах)**

МОГИЛЬНА 5 ЛІСОСМУГА
зачистка 1

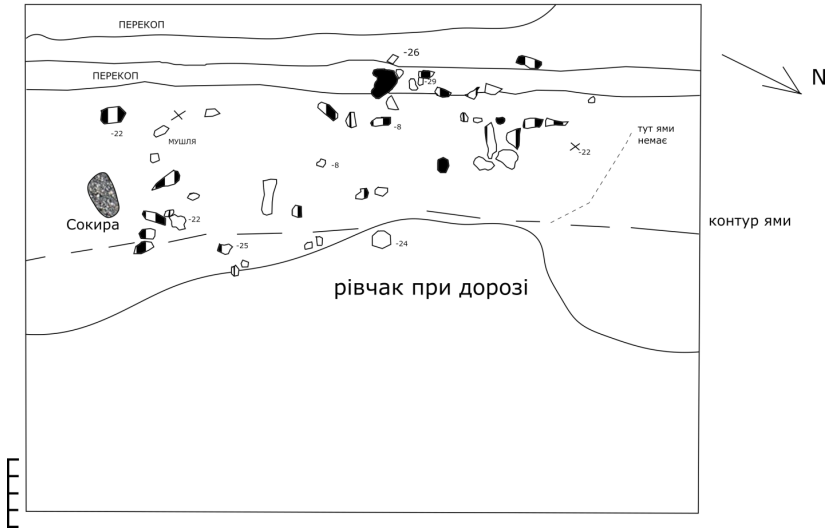

Рис. 3. Могильна V. Зачистка 1 – план. Смугастий контур – кістка, порожній – обмазка, заповнений – камінь, хрестик – кремень. -22 – позначки глибини в сантиметрах. Ціна поділки масштабу – 10 см

МОГ v ПД СТІНКА

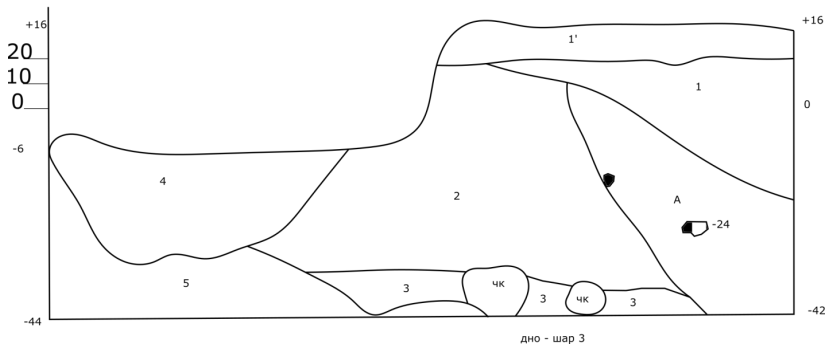

Рис. 4. Могильна V. Зачистка I (південна стінка). 1' – дерновий шар, 1. – сірий, рихлий шар; 2. – сіре підґрунтя; 3 – темно-жовтий, коричневий суглинок. 4 – темно-сірий мул, 5 – дрібний світло-жовтий супісок. Темне заповнення ями (А), глибини в сантиметрах від умовного нуля

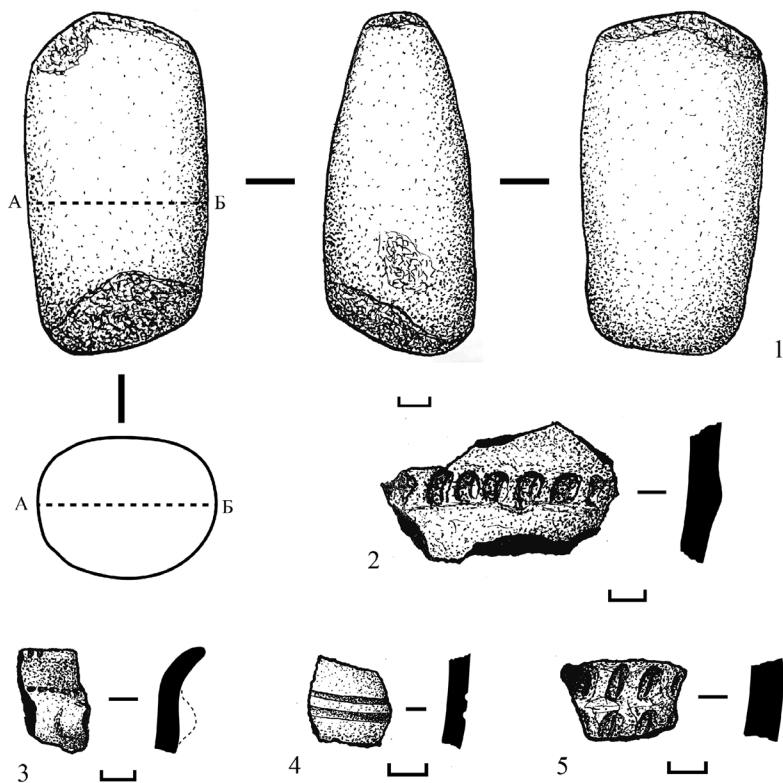

Рис. 5. Могильна V. Знахідки. 1 – виріб з шліфованого каменя (п/н 92), 2 – фр-т посуду з рядом зашипів (п/н 22), 3 – фр-т вінця з наліпом та штампом (п/н 2), 4 – фр-т з прокресленим орнаментом (п/н 4), 5 – фр-т стінки з відбитками нігтя (п/н 68). Рис. О. В. Демченко. Ціна поділки масштабу – 1 см

Рис. 6. Могиляна V. Знахідки